

O'XSHATISH TUSHUNCHASI VA UNING TILSHUNOSLIKDAGI O'RNI.

Oybolayeva Gulnoza Arzimaxammat qizi

Namanagan davlat pedagogika instituti o'zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi

2 – bosqich magistranti

goybolayeva@gmail.com +998930698055

Annotatsiya: *Ushbu bo'limda o'xshatish tilning muhim badiiy-ifodaviy vositasi sifatida nazariy jihatdan tahlil qilinadi. O'xshatish tushunchasining inson tafakkuri va obrazli fikrlash bilan bog'liqligi yoritiladi. Tilshunoslikda o'xshatishning semantik va sintaktik xususiyatlari olimlar qarashlari asosida izohlanadi. O'xshatishning to'rt komponentli tuzilishi hamda uning ochiq qiyoslashga asoslanishi ko'rsatib beriladi. Shuningdek, o'xshatishlarning nutqning ta'sirchanligi va milliy madaniyatni aks ettirishdagi o'rni asoslab beriladi.*

Abstract: *This section theoretically analyzes simile as an important artistic and expressive means of language. The connection of the concept of simile with human thinking and figurative thinking is highlighted. The semantic and syntactic features of simile in linguistics are explained based on the views of scientists. The four-component structure of simile and its basis on open comparison are shown. The role of similes in the expressiveness of speech and the reflection of national culture are also substantiated.*

Аннотация: *В данном разделе теоретически анализируется сравнение как важное художественное и выразительное средство языка. Подчеркивается связь понятия сравнения с человеческим мышлением и образным мышлением. Семантические и синтаксические особенности сравнения в лингвистике объясняются на основе взглядов ученых. Показана четырехкомпонентная структура сравнения и ее основа на открытом сравнении. Также обосновывается роль сравнений в выразительности речи и отражении национальной культуры.*

Kalit so'zlar: *O'xshatish, qiyoslash, obrazli tafakkur, badiiy-ifodaviy vosita, semantika, sintaktik konstruktsiya, o'xshatish komponentlari, etalon, subyekt, lingvokulturologiya, milliy dunyoqarash, metafora.*

Keywords: *Analogy, comparison, figurative thinking, artistic and expressive means, semantics, syntactic construction, components of analogy, standard, subject, linguoculturology, national worldview, metaphor.*

Ключевые слова: *Аналогия, сравнение, образное мышление, художественные и выразительные средства, семантика, синтаксическая конструкция, компоненты аналогии, стандарт, субъект, лингвокультурология, национальное мировоззрение, метафора.*

O'xshatish tilning badiiy-ifodaviy vositalaridan biri bo'lib, u orqali bir predmet yoki hodisaning muayyan belgisi boshqa bir predmet bilan qiyoslab tasvirlanadi. Bunday qiyoslash inson tafakkuriga xos bo'lib, atrof-muhitni tushunish va izohlash jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi. Nutqda o'xshatishdan foydalanish fikrni oddiy bayon qilishdan ko'ra aniqroq va ta'sirchanroq ifodalash imkonini beradi.

O'xshatishlar o'ziga xos obrazli tafakkur tarzining mahsuli sifatida yuzaga keladi. Shuning uchun ham ular nutqda hamisha badiiy-estetik qimmatga molik bo'ladi, nutqning emotsional-ekspressivligi, ifodaliligi, ta'sirchanligini ta'minlashga xizmat qiladi. M.I.Cheremisina o'xshatishni morfologik yoki lug'aviy emas, balki sintaktik konstruktsiya deb baholaydi, chunki o'xshatish uchun bittagina so'z yoki shakl kamlik qiladi.

Tilshunoslikda o'xshatish munosabati sodda va qo'shma gap doirasida tadqiq etib kelinadi. O'xshatish sodda gaplarni falsafiy va nazariy nuqtai nazardan tadqiq etib chiqqan Nizomiddin Mahmudov: «... o'xshatish sodda gaplarda hamisha murakkab semantik struktura, kamida ikkita semantik propozitsiya ifodalangan bo'ladi»³, - deb qayd etadi. O'xshatishning sintaktik qurilishi haqida gap ketganda, eng avvalo uning to'rt komponentli qurilma ekanligini unutmash kerak. M.Cheremisina tasnificha ular quyidagilardan tashkil topgan: 1) o'xshatish subyekti; 2) o'xshatish etaloni; 3) o'xshatish asosi; 4) o'xshatish shakli⁴. M.Cheremisina tasnifiga qo'shilgan holda N.Mahmudov o'xshatishning to'rt komponentini quyidagi formula asosida $\{A[(B)C]\}$ aks ettiradi. Uning A belgisi subyekt uchun, B belgisi etalon uchun, C belgisi o'xshatish asosi uchun keltirilgan. Bu modelga ko'ra subyekt ega vazifasiga, etalon hol vazifasiga va o'xshatish asosi kesim vazifasiga xoslangan bo'ladi. O'xshatish shakli hamma vaqt o'xshatish etalonining morfologik shakli sifatida qayd etiladi. O'xshatish komponentlarini ko'rsatishda D.Xudoyberganova mazkur tasnifga qo'shilgan holda N.Mahmudovning maqolasiga havola beradi.

O'xshatish tilning badiiy-ifodaviy vositalaridan biri bo'lib, u orqali bir predmet yoki hodisaning muayyan belgisi boshqa bir predmet bilan qiyoslab tasvirlanadi. Bunday qiyoslash inson tafakkuriga xos bo'lib, atrof-muhitni tushunish va izohlash jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi. Nutqda o'xshatishdan foydalanish fikrni oddiy bayon qilishdan ko'ra aniqroq va ta'sirchanroq ifodalash imkonini beradi. O'xshatishlar nafaqat tasviriylik va ifoda boyligini oshiradi, balki xalqning dunyoqarashi, tarixiy tajribasi, ijtimoiy hayoti hamda estetik qarashlarini ham o'zida aks ettiradi. Masalan, o'zbek xalq maqollarida, ertaklarida, dostonlarida va zamonaviy nasriy asarlarda uchraydigan o'xshatishlar orqali xalqning tabiatga, inson fazilatlariga va kundalik turmush hodisalariga bo'lgan munosabatini anglash mumkin. Bu esa o'xshatishlarni nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik va psixologiya nuqtayi nazaridan ham o'rganish uchun asos bo'ladi. O'zbek tilida o'xshatishlar, ko'pincha, hayotiy, xalqona va obrazli ifodalar orqali beriladi: masalan, “yuzing oydek”, “ovozi bulbuldek”, “yuragi toshdek” kabi ifodalar o'zbek xalqining obraz yaratishdagi o'ziga xos poetik tafakkuridan dalolat beradi.

Tilshunoslikda o'xshatish semantik hodisa sifatida talqin qilinadi. Chunki o'xshatish ma'no hosil qilish jarayonida faol ishtirok etadi va so'zlarning yangi ma'no qatlamini yuzaga chiqaradi. O'xshatishda ikki obyekt o'rtasidagi umumiy belgi asos qilib olinadi. Masalan, rang, hajm, holat, harakat yoki ichki sifatlar qiyoslash uchun asos bo'lishi mumkin. Shu orqali til birliklari o'zaro bog'lanib, obrazli ma'no hosil qiladi. O'xshatishning muhim xususiyatlaridan biri uning ochiq qiyoslashga asoslanishidir. Odatda bu qiyoslash “kabi”, “dek”, “singari”, “go'yo” kabi vositalar yordamida ifodalanadi. Ushbu vositalar o'xshatishning mavjudligini aniq ko'rsatadi va fikrni tushunishni osonlashtiradi. Til amaliyotida eng ko'p uchraydigan o'xshatishlar aynan shu vositalar orqali shakllanadi.

Struktura jihatidan o'xshatish kamida ikki asosiy unsurdan iborat bo'ladi: o'xshatilayotgan narsa va unga qiyos qilinayotgan obraz. Ayrim hollarda esa qiyoslashning qaysi belgi asosida amalga oshirilayotgani ham alohida ifodalanadi. Masalan, "suvdek tiniq" birikmasida "tiniqlik" belgisi asosiy qiyos mezonini hisoblanadi. Bu holat o'xshatishning mantiqiy aniqligini ta'minlaydi. Badiiy nutqda o'xshatishlar tasvirni jonlantirish va ifodaning emotsional ta'sirini kuchaytirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, nasriy asarlarda muallif atrof-muhit manzaralarini, qahramonning ruhiy holatini yoki voqea tafsilotlarini o'xshatishlar orqali obrazli tarzda tasvirilaydi. O'xshatishlar matnning estetik qiymatini oshiradi va o'quvchi tasavvurida jonli manzara hosil qiladi. O'xshatishlar faqat badiiy adabiyot bilan chegaralanib qolmaydi. Ular og'zaki so'zlashuv nutqida, xalq og'zaki ijodida, maqol va matallarda ham keng qo'llanadi. Kundalik nutqda ishlatiladigan ko'plab o'xshatishlar vaqt o'tishi bilan turg'un birikmaga aylanib, tilning doimiy boyligiga singib ketgan. Bunday birliklar til tarixini va xalq dunyoqarashini aks ettiradi.

Lingvokulturologik nuqtayi nazardan qaralganda, o'xshatishlar milliy tafakkur va madaniyat bilan chambarchas bog'liqdir. Har bir xalq o'ziga tanish bo'lgan predmetlar va hodisalar orqali o'xshatish yaratadi. Shu sababli o'xshatishlarda millatning turmush tarzi, tabiatga munosabati va qadriyatlari yaqqol namoyon bo'ladi. Bu holat o'xshatishlarni faqat lingvistik emas, balki madaniy birlik sifatida ham o'rganish zaruratini yuzaga keltiradi. Tilshunoslikda o'xshatish metafora bilan qiyoslab ham o'rganiladi. Metaforada qiyos yashirin bo'lsa, o'xshatishda qiyos ochiq ifodalanadi. Bu farq ularning nutqdagi vazifasi va qo'llanish xususiyatlarini belgilashda muhim hisoblanadi. Shu jihatdan o'xshatish mustaqil badiiy-ifodaviy vosita sifatida e'tirof etiladi.

O'xshatishning asosiy vazifasi nutqning ta'sirchanligini oshirish va tasvirni aniqroq hamda jonliroq yetkazishdan iborat. Oddiy bayon ko'pincha fakt yoki ma'lumotni yetkazish bilan cheklanadi, o'xshatish esa shu ma'lumotni obrazli shaklda ifodalash imkonini beradi. Natijada fikr tinglovchi yoki o'quvchi ongida osonroq qabul qilinadi va uzoqroq saqlanib qoladi. O'xshatish orqali so'zlovchi nafaqat voqea yoki predmetning tashqi belgisini tasvirilaydi, balki unga bo'lgan shaxsiy munosabatini ham ifodalaydi. Masalan, biror holatni "og'ir toshdek" deb ta'riflash orqali so'zlovchi uning murakkabligini yoki bosimini baholaydi. Bu holat o'xshatishlarning baholovchi va emotsional ma'no yuklash xususiyatiga ega ekanini ko'rsatadi. Nutqda o'xshatishdan foydalanish fikrni kuchliroq ta'sir ostida yetkazishga xizmat qiladi. Ayniqsa, tasvir talab qilinadigan vaziyatlarda o'xshatish muhim ahamiyat kasb etadi. U orqali murakkab holatlar sodda va tushunarli obrazlar yordamida izohlanadi. Shu sababli o'xshatishlar nutqning tushunarlilik darajasini oshiradi. O'xshatishlar faqat badiiy adabiyot doirasida qo'llanilmaydi. Ular og'zaki so'zlashuv nutqida ham keng uchraydi. Kundalik muloqotda insonlar o'z fikrini tez va aniq yetkazish uchun ko'pincha o'xshatishlardan foydalanadilar. Bu esa o'xshatishlarning tabiiy nutq hodisasi ekanini ko'rsatadi. Publitsistik nutqda ham o'xshatish muhim ifodaviy vosita hisoblanadi. Maqola, chiqish va ommaviy axborot vositalarida o'xshatishlar o'quvchi e'tiborini jalb qilish, muayyan fikrga urg'u berish va ijtimoiy hodisalarga munosabat bildirishda xizmat qiladi. Shu orqali matnning ta'sir kuchi oshadi. Shuningdek, o'xshatishlar nutqning estetik jihatini boyitadi. Ular matnga badiiylik unsurlarini olib kirib, uni quruq va rasmiy bayondan saqlaydi. Natijada nutq nafaqat

mazmunan, balki shaklan ham boy bo‘ladi. Tilshunoslikda o‘xshatish semantika va stilistika bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganiladi. Semantik nuqtayi nazardan qaralganda, o‘xshatish ikki obyekt o‘rtasidagi umumiy belgi asosida ma’no hosil qiladi. Bu umumiy belgi rang, shakl, holat, harakat yoki ichki sifat bo‘lishi mumkin. Aynan shu belgi qiyoslashning asosini tashkil etib, o‘xshatishning mantiqiy aniqligini ta’minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdullayev A. O‘zbek tili stilistikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1983.
2. Axmedov S. Badiiy nutq stilistikasi. – Toshkent: Fan, 1995.
3. Bo‘ronov J. Umumiy tilshunoslik. – Toshkent: O‘qituvchi, 2002.
4. Cheremisina M.I. Sravnitelniye konstruktsii v sovremennom russkom yazyke. – Moskva: Nauka, 1976.
5. G‘ulomov A., Madvaliyev A. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan, 1997.
6. Hakimov M. O‘zbek tilida badiiy tasvir vositalari. – Toshkent: Fan, 2008.
7. Karimov S. O‘zbek tili stilistikasi va nutq madaniyati. – Toshkent: Universitet, 2010.
8. Mahmudov N. Til va tafakkur. – Toshkent: Fan, 2006.